

Motion till riksdagen

1988/89:Jo710

av Bengt Westerberg m.fl. (fp)

Sverige och miljöproblemen i Östeuropa

Östersjöns öde berör alla folk som lever vid dess stränder. Därför är den miljöförstöring som i årtionden pågått "på andra sidan", t.ex. i Lettland, något som även Sverige och svenskarna måste intressera sig för. Så uttryckte sig en djupt oroad lettisk miljöaktivist, Aivars Skopins, vid ett besök i Sverige i december 1988 (UNT 24/12 1988).

Få lär idag påstå att miljöaktivisterna "på andra sidan" överdriver problemen. Rubriker som "Miljömässigt självmord i Sovjet", "Polsk miljökatastrof", "Centralasiens totala miljö kollaps" etc. har under det senaste året varit vanliga inte bara i svensk press. De fakta som ligger till grund för dessa skildringar härrör ofta från högst officiella källor i de stater som präglas av "den reellt existerande socialismen".

Av Sovjetunionens ca 280 milj. invånare anses i dag ca 50 milj. leva i områden som drabbats av olika slag av miljökatastrofer. Den polska vetenskapsakademien räknade 1988 upp 27 motsvarande katastrofområden, med sammanlagt ca 12 milj. människor – en tredjedel av Polens hela befolkning. Enligt vetenskapsakademien har flertalet av landets floder idag odrickbart vatten, de flesta stränderna längs Östersjökusten har stängts och industriavfallet har de senaste fem åren ökat med nästan 50 %. Om skogsskadorna i Tjeckoslovakien, Polen och Östtyskland fortsätter att breda ut sig som hittills så kommer om några decennier knappast någon levande naturlig skog att finnas kvar i dessa länder. 70 % av vattendragen i Polen – t.ex. floden Wisla (Weichsel) – anses i dag vara så förorenade att vattnet inte ens är användbart för industriellt bruk.

Uppräkningen av miljöhot av detta slag kunde fortsätta länge än. Och hoten berör självfallet långt fler länder än dem som drabbas hårdast och mest omedelbart. Kanske härrör så mycket som 30 % eller mer av det totala utsläppet av näringsämnen i Östersjön från Polen. Spridningen av försurande svaveldioxid från samma land är sedan länge välkänd.

Varje svensk känner till spridningen av radioaktivt material från kärnkraftshaveriet i Tjernobyl. Och nya anläggningar av samma typ byggs i dag ut på andra håll t.ex. i Ignalina i Litauen. I Lettland går i skrivande stund rykten om att utländskt kärnavfall skall tas emot i Baldone, ett område ca tre mil utanför Riga. Besluten om att eventuellt upplåta lettiskt område för sådana ändamål torde dock inte fattas i Riga, utan i Moskva. Och det s.k. fosforprojektet i Estland, som skulle få synnerligen allvarliga återverkningar för hela Östersjön, samt för bl.a. grundvattenförsörjningen i Estland, har ännu inte avskrivits definitivt.

Två slutsatser förefaller uppenbara:

För det första behövs ett mycket betydande resurstillskott för att byta ut föråldrad teknik, installera reningsanläggningar av olika slag och sanera de områden som förstörts och förgiftats i de socialistiska staterna.

För det andra kan, med tanke på problemens omfattning, pengar som satsas på miljöförbättrande åtgärder i öst många gånger ge bätte utdelning än om motsvarande belopp satsas t.ex. i Sverige.

Av detta borde följa att Sverige och andra västländer också borde anslå betydande summor för att bidra till att få bukt med miljöhoten från öster – i eget intresse lika väl som av solidaritet med de hårt drabbade folken i dessa länder. Tyvärr är verkligheten inte lika enkel.

Innan sådana åtgärder sätts in krävs en analys av sambanden mellan miljöförstöringen i öst och det politiska och ekonomiska system som i decennier präglat dessa länder. Sådana analyser har sedan länge gjorts både i Sovjetunionen (t.ex. antologin *Konflikt och Solidaritet i Polen* i redaktion av Håkan Winberg och Margareta Bertilsson, 1983).

Miljöförstöring kan, både i demokratiska marknadsekonomier och i centralsyrda partidiktaturer, beskrivas som en "extern effekt" av företags och konsumenters agerande. I en demokratisk marknadsekonomi kan dessa "externa effekter" – om den politiska viljan finns – angripas internt, t.ex. genom miljöavgifter som tvingar företag och konsumenter att betala för de miljökonsekvenser som olika aktiviteter medför. Detta är möjligt av det skälet att företagen i en marknadsekonomi opererar på eget ansvar och utan kopplingar till en styrande byråkrati eller ett härskande politiskt parti som aktivt söker förintä andra självständiga krafter i samhället. Företagens övergripande mål är att förvalta och förmera sina resurser. Därför drabbas företaget om det får ta de ekonomiska konsekvenserna av att t.ex. vattentillgångar blir skadade eller utsläpp görs över de normer som fastställts.

I "den reellt existerande socialismens" länder finns inga motsvarande mekanismer. De styrande kommunistpartierna har av ideologiska skäl definierat ekonomisk utveckling och tillväxt som enkel maximering av produktionsvolymen. Alla resurser i form av råvaror, produktionsmedel och arbetskraft tillhör staten eller kontrolleras av staten och det styrande partiet och har utnyttjats för att maximera produktionen av varor som partiet prioriterat, utan hänsyn till verklig efterfrågan, till kvalitet eller till externa effekter av något slag. I ett sådant monopolistiskt system finns inget utrymme för en normal marknad för varor och tjänster och inte heller för någon vinst som kan mätas i pengar som har ett allmänt accepterat bytesvärde. En av flera effekter av detta förhållande är att man inte längre kan mäta ekonomisk utveckling annat än genom att mäta statens egna investeringar i nya produktionsmedel – oavsett om de varor som produceras går att sälja eller om de tillverkas på ett sätt som innebär förnuftig hushållning med olika resurser.

De enskilda företagens främsta prioritering i ett sådant system blir, föga överraskande, att uppfylla de politiskt fastställda planmålen – eller, rättare sagt, att ge överordnade inom ministerier och partiorgan intrycket att planen uppfyllts. Det omöjliga i att centralt planera all ekonomisk verksamhet i ett

land ger upphov till planer som inte kan uppfyllas, vilket i sin tur leder till lögnaktiga rapporter, förfalskad statistik, svarta marknader där företag och enskilda byter varor och tjänster utan någon redovisning, etc.

Motvikter, kontroll- och bromsmekanismer av det slag som föreligger i demokratiska marknadsekonomier saknas definitionsmässigt i de östeuropeiska staternas ekonomiska och politiska system. Inte heller har de styrande något att vinna på att av eget initiativ visa återhållsamhet, eftersom deras egen ställning är beroende av att fiktionen om en fungerande centralplanering upprätthålls. Resultatet har blivit en ohämmad rovdrift på såväl människor som naturresurser, ända tills naturens egna gränser har satt stopp. Att detta nu hänt på allt fler områden är utan tvivel en av orsakerna till de senaste årens strävan efter glasnost och perestrojka.

En sak måste stå helt klar. Arbetet för att rädda miljön i de socialistiska staterna är direkt beroende av reformprocessens framgång. Utan demokratiska mekanismer och genuin pluralism i det politiska systemet och utan en ekonomisk omvandling i riktning mot mera marknadsekonomi går det inte. Eventuella insatser från väst måste baseras på denna kunskap.

Demokrati

Alla med någon erfarenhet av miljövårdsarbete i Sverige vet hur mycket opinionsbildning som behövs för att väga upp alla de ekonomiska, politiska och andra intressen som verkar i motsatt riktning. Detsamma gäller i andra länder också. Ett framgångsrikt miljövårdsarbete förutsätter ett brett folkligt engagemang, aktiva och politiskt oberoende miljögrupper, oberoende experter, ozensurerad forskning och faktaredovisning samt tillgång till massmedia. I t.ex. Polen var det inte länge sedan som alla hänvisningar till miljöproblem censurerades av regimen. Inte heller nu är debatten fri, även om utrymmet för redovisning av korrekt information och för kritisk granskning av olika åtgärder har vidgats tack vare den underjordiska pressens och olika oberoende organisationers snabba utveckling.

Eventuella insatser från väst måste ha som ett av sina huvudmål att stödja och utveckla den miljöopinion som nu finns i öst, mest påtagligt i Polen, Estland, Lettland och Litauen. Miljön i dessa länder kan aldrig räddas utifrån, utan bara av de berörda folken själva.

Polska, baltiska och andra miljögrupper borde kunna få stöd i form av litteratur, laboratorieutrustning, stipendier för studier utomlands etc. Eftersom många av dessa grupper idag för en öppen och konstruktiv dialog med myndigheterna, bör sådana insatser kunna genomföras utan att konflikter med de officiella organen uppstår. Även miljömyndigheter, företag etc. bör kunna få stöd av samma slag genom samarbete med olika organ i väst. Man måste alltså knyta breda samarbetskontakter med de existerande myndigheterna.

Eventuella hjälpprogram måste utformas så att så många som möjligt engageras, såväl bland myndigheter, forskningsinstitutioner etc. som bland oberoende grupper och organisationer. Det bör helst bygga på lokalt förankrade initiativ kring t.ex. en industri, en stad eller en förenad region. Sådana initiativ kan då, om kraven på insyn och engagemang från oberoende

Mot. 1988/89
Jo710

grupper i samhället uppfylls, få tekniskt och annat stöd utifrån. Förutsättningarna ökar då för att satsningarna leder till avsedda resultat.

Mot. 1988/89
Jo710

Ännu en viktig uppgift vid interna hjälpsatser är att försöka se till att kunskapsspridningen blir så stor som möjligt. Bristen på relevanta data och konkreta erfarenheter av olika typer av åtgärder är ofta påfallande, p.g.a. den under lång tid förda censurpolitiken.

Däremot bör man undvika insatser i form av rena penninggåvor eller stora miljökrediter som ställs till myndigheternas förfogande. Gåvor och krediter utan möjlighet till kontroll av hur pengarna används bidrar bara till att befria myndigheterna från ansvar och förstärker de mekanismer som lett till den nuvarande katastrofsituationen. Principen om obundet bistånd är uppenbarligen inte tillämplig i situationer av det slag som har uppstått i öst.

Ekonomi

Att myndigheterna i öst med sina politiska och ekonomiska prioriteringar i årtionden har åsidosatt alla miljöhänsyn är en sak. Men även allmänheten är i många fall benägen att bortse från behovet av miljöhänsyn. Orsaken står att finna i ett, i och för sig förståeligt, sug efter konsumtionsvaror. Den som sparat motsvarande 3–4 årslöner för att få möjlighet att köpa en bil av gängse östeuropeisk typ har sällan lust att vänta ytterligare fem eller tio år för att i stället få en bil med modern katalytisk avgasrening. Det går inte att utan vidare stänga alla hälsovådliga och nedsmutsade arbetsplatser där polska, ungerska, tjeckiska, sovjetiska eller andra arbetare har sin försörjning. Och att de egentligen ofta borde stängas också av ekonomiska skäl är en klen tröst när resurserna för att skapa ersättningsarbeten saknas.

Alltså: en miljövänligare industri i dagens socialistiska stater är direkt beroende av en framgångsrik reformprocess i riktning mot en fungerande marknadsekonomi.

Den omstrukturering som krävs är gigantisk. Den gamla politiskt-byråkratiskt styrda, föråldrade och miljöskadliga industrin måste bort. Det kan endast ske steg för steg i takt med att en ny ekonomisk struktur byggs upp. Detta förutsätter att normala marknadsmekanismer tillåts fungera och att det politiska livet demokratiseras så att miljöintresserna kan artikuleras och påverka omstruktureringen från början. Miljöavgifter behövs i Östeuropa likaväl som i t.ex. Sverige. De s.k. miljöavgifter som idag ibland finns i dessa länder ingår i de statsägda företagens "planerade" kostnader och betalas av staten till staten, vilket innebär att de blir helt verkningslösa.

Ibland framförs tanken att grundproblemet i de socialistiska ekonomierna är att arbetarna arbetar dåligt eftersom det inte finns några varor att köpa som skulle göra deras ansträngningar meningsfulla. Därmed skulle en ond cirkel uppstå, som endast kan brytas genom ett massivt varu- och kreditbistånd. Föga oväntat använder t.ex. den polska regeringen ibland liknande resonemang för att motivera större krediter från väst och samtidigt ge en förklaring till sin ovilja att förhandla med Solidaritet.

Men den verkliga onda cirkeln har inte att göra med bristande arbetsvilja utan med det ekonomiska och politiska systemet. Den östeuropeiska planekonomins verklighet har beskrivits som att "produktionsfaktorerna

äter uppsig själva". Systemet leder till att resultatet av produktionsprocessen inte står i någon rimlig proportion till de resurser och den arbetsinsats som använts för produktionen. Resursåtgången per enhet är många gånger högre än i väst. Den tunga industrin kan beskrivas som ett svart hål som slukar alla resurser. Att påskynda denna spirals gång genom hårdare arbete utan grundläggande systemförändringar är meningslöst.

Mot. 1988/89
Jo710

Vad kan göras?

Vad kan vi då göra? De avgörande insatserna kan endast komma inifrån de socialistiska länderna själva. Miljörörelserna i länder som Estland, Lettland, Litauen, Polen och Ungern har alla omfattande krav och program, av allt att döma med betydande folklig förankring. Problemet är regimerna, som aldrig ställts till svars inför sin befolkning och fruktar att sopas bort i det ögonblick de låter människor uttala sig om sin politik.

Förändringen måste därför ske gradvis. Vad omvärlden kan göra är att när den ombeds ge sitt stöd åt en process som måste drivas fram av interna krafter. Det kan t.ex. handla om:

- Att underlätta för öststaterna att medverka i det organiserade internationella samarbetet i miljöfrågor. Överenskommelser och konventioner bör i ökande grad omfatta också de östeuropeiska staterna och utformas med kontrollstationer och möjlighet till öppen diskussion om hur de uppsatta målen förverkligats.
- Att erbjuda teknisk och vetenskaplig kompetens till väl definierade och lokalt förankrade miljöprojekt.
- Att erbjuda utbildning såväl inom miljöområdet som inom områden som företagsekonomi och företagsadministration, i samråd med myndigheter och organisationer i de aktuella länderna.
- Bilateral miljöprojekt mellan t.ex. Sverige och olika strandstater längs Östersjön, i former som möjliggör kontinuerlig insyn från expertis och myndigheter i båda länderna i det arbete som bedrivs. När det gäller Sovjetunionens baltiska delrepubliker bör Sverige kunna ta initiativ till bilateralt miljösamarbete i frågor där ett lokalt engagemang finns och lokala beslut kan fattas.
- Vänortssamarbete mellan svenska kommuner och kommuner i andra Östersjöländer kring konkreta miljöfrågor, t.ex. hjälp med mätningar av luft- och vattenföroreningar, byggande och drift av reningsverk etc.
- Försök att finna former för samarbete kring finansiering av olika miljöprojekt i Östeuropa, under förutsättning att dessa utformas under medverkan av oberoende experter och medborgargrupper och så att de ger möjlighet till insyn.
- En ytterligare ökning av naturvårdsverkets anslag för stöd till svenska miljöorganisationers utlandsarbete, bl.a. med sikte på samarbete med miljörörelser i Polen och Baltikum.

På denna sista punkt har under senare tid en intressant modell lanserats. Den polska floden Wisla (Weichsel, Vistula) bedöms ofta vara den största enskilda förorenaren i Östersjön. Enligt vissa bedömningar härrör så mycket som 30–40 % av de näringsämnen som hamnar i Östersjön från Wislas nederbördsområde, som omfattar en mycket stor del av Polens 39 milj. invånare och har en befolkningstäthet på 166 personer per km² (mot 20 i Sverige). Behovet av reningsinsatser inom detta stora område är överväldigande, men det förefaller samtidigt osannolikt att Polen av egen kraft och under nuvarande omständigheter skall vara i stånd att genomföra de satsningar som behövs. Alla Östersjöns strandstater – och i ett större perspektiv hela Europa – har ett starkt intresse av att reningsinsatser i Wislas avrinningsområde snabbt kan komma till stånd.

Dessa omständigheter bildar bakgrund till det s.k. Wisla-projektet, en "Marshall-plan" på vattenvårdsområdet som vuxit fram genom samarbete mellan bl.a. den USA-stödda fonden för det polska jordbruket (FDPA), Världsnaturfonden (WWF), flera banker och kreditinstitut i olika länder samt en rad vatten- och miljöforskare inte minst i Sverige. Idén går ut på att man byter Polens utlandsskuld mot miljöinvesteringar ("debt for nature swap"). Banker som köper andelar i den polska utlandsskulden säljer eller donerar i sin tur dessa andelar till Världsnaturfonden som omvandlar andelarna till lokal valuta och investerar pengarna i miljöförbättrande åtgärder i samarbete med FDPA som skall ha det övergripande ansvaret för projekt.

Tekniken är i och för sig inte ny. Det är inte ovanligt att banker köper andelar i ett lands utlandsskuld och det finns också exempel på att sådana andelsköp utnyttjas för miljöskydd. I Costa Rica har svenska SIDA på detta sätt köpt in regnskogsområden som man bedömer måste skyddas från avverkning. Skulden omvandlas till något nyttigt och banksystemet får åtminstone en viss ekonomisk ersättning för sina tidigare krediter till landet ifråga. Alternativet är ju ofta att man inte får någon egentlig ersättning alls, eftersom stater inte kan förklaras i konkurs och skulden därför delvis "vittrar bort".

Den nya i Wisla-projektet är satsningens storlek. I ett första skede, som redan håller på att inledas, skall problemen inventeras och analyseras. Detta är helt nödvändigt eftersom statistik och forskningsresultat idag allmänt bedöms som otillräckliga. I nästa skede börjar man bygga upp en organisation för att sätta in reningsåtgärder på de mest kritiska platserna, såväl vad gäller jordbruk, industri som utsläpp från tätortsbebyggelse.

Det som gör Wisla-projektet så intressant är, från de utgångspunkter som skisserats ovan, att vi här har ett konkret projekt som skulle kunna genomföras under internationell medverkan och i samarbete med en oberoende stiftelse med förankring på flera håll i polskt samhällsliv. FDPAs existens bygger på en polsk lagändring från 1984, som möjliggör bildande av s.k. filantropiska stiftelser och stiftelsen har nu etablerat kontakter både med forskare och från regimen oberoende organisationer (som t.ex. katolska kyrkan) samt med den internationella finansvärlden.

Det är, enligt folkpartiets mening, mycket angeläget att möjligheterna till medverkan från svensk sida i projekt av detta slag skall prövas i en seriös och positiv anda. inte minst mot bakgrund av de mycket stora miljövinster som finns att hämta också för svensk del om Wisla-projektet kan föras till ett framgångsrikt slut. Svenskt miljökunnande och svensk miljöteknik kan också komma att tas till vara i projekt av detta slag. De positiva förändringar i Polens industriella och ekonomiska struktur som den allra senaste tiden blivit föremål för beslut ger också hopp om att meningsfulla miljöåtgärder med bl.a. svenskt stöd skall bli möjliga.

Wisla-projektets första etapp har inletts. Det är viktigt att ekonomiska garantier kan utställas för dess fortsättning. Det är här tankarna om "byte" av utlandsskuld mot miljöåtgärder kommer in. Huvuddelen av den polska skulden till Sverige, om sammanlagt 2,5 miljarder kr., förvaltas idag av exportkreditnämnden. Ett sätt att bidra till en fortsättning av Wisla-projektet från svensk sida skulle kunna vara att låta exportkreditnämnden, i likhet med privata banker, sälja andelar i den polska utlandsskulden, i detta fall till Världsnaturfonden. Aktuellt marknadsvärde är uppskattningsvis ca 25-30 % av det nominella värdet. Det är möjligt att ett bilateralt "skuldbyte" har visat sig vara svårt att förena med den s.k. Paris-klubbens regler. Detta är i så fall en fråga för fortsatta internationella överväganden. När det internationella intresset för "skuldbyten" med miljöåtgärder tycks vara i snabbt växande vore det fel att inte undersöka möjligheterna för en svensk insats av detta slag.

Hemställan

I anledning av ovanstående hemställs

1. att riksdagen som sin mening ger regeringen till känna vad i motionen anförts om förutsättningarna för ett svenskt miljösamarbete med länderna i Östeuropa,

2. att riksdagen som sin mening ger regeringen till känna vad i motionen anförts om konkreta insatser i frågor om miljösamarbete med Östeuropa, särskilt insatser på områdena tekniskt bistånd, utbildning, forskningssamarbete och stöd till vänortssamarbete i miljöfrågor och stöd till svenska miljöorganisationers internationella verksamhet,

[att riksdagen hos regeringen begär förslag till regler som möjliggör för exportkreditnämnden att under vissa villkor sälja skuldandelar som ett sätt att bidra till miljöåtgärdsinsatser i låntagarländerna,¹]

3. att riksdagen hos regeringen begär att möjligheterna prövas att inom ramen för den s.k. Paris-klubben medverka till internationellt förankrade miljöåtgärder av det slag som skisserats i motionen.

Mot. 1988/89
Jo710

Stockholm den 11 januari 1989

Bengt Westerberg (fp)

Ingemar Eliasson (fp)

Karin Åhrland (fp)

Charlotte Branting (fp)

Sigge Godin (fp)

Ingela Mårtensson (fp)

Jan-Erik Wikström (fp)

Kerstin Ekman (fp)

Karl-Göran Biörsmark (fp)

Birgit Friggebo (fp)

Elver Jonsson (fp)

Anne Wibbe (fp)

Håkan Holmberg (fp)